

Викликає подив утаємниченість особи політемігранта француза П. Плоссе. У справі немає жодних згадок ані про його соціальний стан, ані про те, чим він займався у Франції, ким працював у Києві, які були стосунки П. Плоссе з радянськими органами держбезпеки? Слідчих цікавило тільки те, чому В. Лідер-Ліберт приховав факт «нелегальної» зустрічі із родичем у 1934 р.

Під час допитів С. Шахворостова слідчі не цікавилися діяльністю С. Шварцбарда у Франції і завданням, з яким він навідувався до СРСР. Їм ішлося тільки про коло знайомих анархістів С. Шахворостова і С. Шварцбарда в Одесі, та причини, з яких С. Шахворостов приховав одеські зустрічі зі С. Шварцбардом. Цікаво, що арешти осіб, які спілкувалися з «підозрілими іноземцями» відбулися у випадку з В. Лідером-Лібертом двома роками потому, а із С. Шахворостовим — через рік.

Таким чином, співробітники НКВС в Одесі сфабрикували справу «Анархістської підпільної організації», за якою проходили старший помічник капітана Чорноморського пароплавання Г. Борзенко-Москаленко (анархіст із 1906 р.), В. Іоселевич (анархіст із 1906 р.), безробітний І. Рабинович (анархіст із 1908 р.), робітник Л. Польовий (анархіст із 1917 р.), викладач музики А. Покровський (анархіст із 1917 р.), бухгалтер П. Борисевич-Волін (анархіст із 1918 р.), економіст Г. Жостовт (анархіст із 1924 р.), інженер О. Куперженський, С. Марков, робітник М. Канівський, П. Силевич, Г. Габазало, технік І. Ракузо тощо³⁸. Тоді ж в Одесі чекісти «викрили» «анархо-махновське підпілля», учасниками якого були відповідальні працівники, члени КП(б)У, у тому числі й директор одеського заводу імені Жовтневої революції І. Бобраков (у 1919 р. — начальник артилерійського постачання армії Н. Махна).

Залишається загадкою — для чого ж С. Шварцбард навідувався до Одеси? Тим більше, що, як виглядає, навряд чи він мандрував власним коштом, а дозвіл на відвідини у 1936 р. СРСР колишньому терористові радянські органи держбезпеки видали саме у рік початку гучних сталінських процесів над «троцькістськими терористами». Приїзд до Одеси «славетного месника», як про нього із захопленням писали у 1926–1927 рр. радянські газети, цього разу пройшов непомітно. Але зрозуміло, що для чогось він був потрібен НКВС. Чи не для «відлову» колишніх друзів-анархістів? Адже саме 1936 р. через активну участь анархістів у революції в

Іспанії та у зв'язку з «терористичними процесами» у Москві вони знову почали непокоїти владу. Тим більше, це була типова практика НК–ДПУ–НКВС. Так, ще на початку 1920-х рр. Я. Рудник, як радянський агент у Франції, отримав інформацію про діяльність есерів у Москві, що дозволило підготувати гучний процес над лідерами есерівської партії (1922 р.).

У 1937 р. С. Шварцбард їде спочатку до США, а у вересні того року вирушає у далеку мандрівку до Південно-Африканського Союзу (нині Південно-Африканська Республіка) у пошуках матеріалів для нового видання «Encyclopedia Judaica». Проте вже 3 березня 1938 р. він помирає від серцевого нападу у Кейптауні. У той самий час в Одесі НКВС знешкоджує останніх анархістів, що були заарештовані під приводом таємної зустрічі зі С. Шварцбардом.

*Тамара Вронська
(Київ)*

Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.)

Vronska T. Stalin's gender politics during the «Great Terror» (1937–1938).

Based on the unknown documents of Politburo of Central Committee of All-Russian Communist Party of Bolsheviks as well as of former Soviet security services, the author investigated the repressions against women, children and old men in 1937–1938.

Більшовицька модель державного терору явила світу чимало прикладів аморальності та антигуманності. Серед них найганебнішими були репресії проти жінок, дітей та людей похилого віку за належність до родин «ворогів народу». За своєю жорстокістю пік цієї варварської вендети припадає на роки «Великого терору», коли після розправ із чоловіками до таборів ГУЛАГ, у заслання чи на виселення відправили більшість дружин. У такий спосіб Й. Сталін та його оточення продемонстрували своєрідну гендерну

³⁸ ДАОО, ф. Р-9, оп. 1, спр. 57 а, арк. 124.

політику¹ — ставлення до конституційного положення про рівність статей у суспільстві.

Треба визнати, що цей сегмент державного терору ще недостатньо висвітлений у зарубіжній та вітчизняній історіографії. Більшість учених, що вивчали каральну політику більшовизму, концентрувалися, передусім, на жорстоких та масових її проявах стосовно «ворогів» комуністичного режиму. Репресії проти родин дійсних або уявних опонентів радянської влади розглядалися побіжно, як другорядний момент державного терору. Відтак ця його складова опинилася на периферії наукових розробок.

Тим часом, проблема щодо правомірності та ефективності застосування насильства до сімей «ворогів» радянської влади вимагала створення єдиної концепції, всебічної діагностики природи та мотивації такого роду заходів, виявлення закономірностей і врахування уроків драматичного минулого. Досліджувана проблема має й подальші пошукові перспективи. Вона може стати предметом поглибленого аналізу правників, політологів, психологів та соціологів, що дозволить здійснити ширші міждисциплінарні дослідження про джерела терору, причини його тягlostі і різноманітності проявів.

У надрах вищих ешелонів влади та НКВС СРСР весна й початок літа 1937 р. були присвячені активному плануванню наступних репресивних кампаній. Утім, на владному Олімпі ще остаточно не визначилися, якою ж саме має бути кара для близького оточення «класових ворогів». Там шукали оптимального варіанту², готували також відповідні структури.

Останнього весняного місяця 1937 р. стартувала масштабна кампанія з виселення із великих міст СРСР осіб, виключених у

¹ *Гендерна політика* — державна, громадська діяльність, спрямована на встановлення рівності чоловіків та жінок у всіх сферах життєдіяльності. Й. Сталін та його оточення, формально засвідчивши у Конституції рівність обох статей, вважали за необхідне карати за уявний чи реальний злочин не лише голову сім'ї, а й непричетних дружину, сестер тощо. Покарання здійснювалося лише за родинною ознакою. У сталінському розумінні гендерної політики жінки не мали привілеїв при визначенні політичної провини перед державою.

² 8 квітня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило нове положення про Особливу нараду при НКВС СРСР. Відтоді цей позасудовий орган отримав право кидати людей до місць позбавлення волі строком від 5 до 8 років. Раніше вища межа не могла перевищувати 5 років.

попередні роки з лав ВКП(б). Цей репресивний захід за постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 23 травня розповсюджувався і на членів родин різних категорій «ворогів» радянської влади:

«Усі сім'ї троцькістів, зинов'євців, правих децистів і учасників інших антирадянських терористичних та шпигунських організацій, розстріляних та засуджених до позбавлення волі на терміни від 5 [років] та вище, — з Москви, Ленінграда та Києва виселяти у непромислові райони Союзу з прикріпленням на проживання до визначених пунктів»³.

За три тижні, 15 червня 1937 р., М. Єжов затвердив інструкцію про порядок підготовки та проведення цієї операції. Виселялися також родини осіб, «вичищених» із партії після 1 грудня 1934 р., та сім'ї засуджених, хоча про останніх в інструкції не йшлося.

Визначалися місця вислання — це республіки Середньої Азії, Башкирія, Красноярський край, Північна, Кіровська, Оренбурзька, Омська та Челябінська області. Виселення, крім кількох спеціально згаданих випадків, затверджувалося начальниками місцевих управлінь НКВС, після чого кожній родині давали п'ять діб на збори. До місця вигнання кожна сім'я мала діватися самотужки.

На всю операцію відводився місяць — від 25 червня до 25 липня 1937 р.⁴ Примітно, що термін такої форми покарання для ЧСИР (рос. аббревіатура від «члены семьи изменника Родины»), як і для «куркульських» родин, тоді не вказувався. Отже, кожна з сімей, вирушаючи у далеку дорогу, не знала, як довго триватиме життя у вигнанні.

Перебуваючи у центрі цієї кампанії, особисто контролюючи її перебіг Й. Сталін одразу після процесу над військовими 19 червня 1937 р. доручив НКВС СРСР негайно вислати з Москви дружин М. Тухачевського, А. Корка, І. Уборевича, Я. Гамарника, Я. Рудзутака, Р. Ейдемана, Б. Фельдмана, Я. Магаліфа, Г. Ягоди, Я. Лівшиця, К. Радека, а також із Києва — дружину І. Якіра⁵. Усі згадані

³ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД, 1937–1938 / Сост.: В. Н. Хаустов [и др.]. – М.: [Йель]: Междунар. фонд «Демократия»: Материк; Изд-во Йельского ун-та, 2004. – С. 186, 189, 216.

⁴ *Рогинский А., Даниэль А.* «Аресту подлежат жёны...» // Узницы «АЛ-ЖИРА»: Список женщин-заключённых Акмолинского и других отделений Карлага / Ассоц. жертв незакон. репрессий г. Астаны и Акмол. обл., Междунар. о-во «Мемориал» (сост.: В.М. Гринёв и др.). – М.: Звенья, 2003. – С. 8.

⁵ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД, 1937–1938. – С. 248.

жінки (більшість із дітьми) опинилися в Астрахані. Разом із ними перебувала і дружина репресованого «улюбленця партії» М. Бухаріна — Анна Ларіна та навіть хатня робітниця Я. Рудзутака, котру покарали просто «за компанію». Щоправда, незабаром ці «м'які» репресивні заходи були змінені на більш радикальні.

2 липня 1937 р. світ побачила постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи»⁶, яка, власне, й ознаменувала старт найбільш масштабної репресивної операції епохи «Великого терору». Тоді секретарям місцевих партійних органів та підрозділам НКВС поставили завдання взяти на облік всіх «куркулів», які повернулися на батьківщину, та «кримінальні елементи». Не зволікаючи, найбільш небезпечних із них приписувалося розстріляти, провівши їх справи у прискореному порядку через трійки, решту після спеціальної облікової роботи — вислати в місцевості, визначені для цього НКВС СРСР⁷. Із тексту постанови помітно, що Й. Сталін, намагаючись знищити опонентів, волів «заховатися» за колишніми «куркулями» та «кримінальними елементами».

Наступного дня — 3 липня 1937 р. — у Кремлі згадали і про членів родин перелічених у постанові осіб. Одночасно з телеграмою, яка вимагала негайно здійснити облік «куркулів» із метою їх подальшого арешту, нарком НКВС СРСР М. Єжов направив підлеглим три надзвичайно важливих директиви, об'єднані єдиною тематичною спрямованістю — усі вони стосувалися долі родичів «антирадянських елементів».

Перша — розпорядження наркома — була розіслана до регіонів, звідки відповідно до інструкції від 15 червня 1937 р. почали виселяти «ворожі» родини. Отже, і до Києва надійшла депеша, в якій категорично вимагалось негайно призупинити висилку сімей, голови яких були засуджені Військовою колегією Верховного Суду СРСР, із мотивацією, що вони «найближчим часом будуть ув'язнені у спеціальних таборах».

Друге розпорядження адресувалося всім начальникам УНКВС, де вимагалось до 10 липня 1937 р. надіслати до Наркомату внутрішніх справ СРСР вичерпні списки на сім'ї осіб, засуджених після 1 грудня 1934 р. за першою, другою та третьою категоріями, а також подати окремий перелік «соціально-небезпечних» родин,

⁶ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД, 1937–1938. – С. 234.

⁷ Там же. – С. 235.

голови яких були засуджені спецколегіями судів. До складу сім'ї належало включати дружину, чоловіка, дітей, а також осіб, які перебували на утриманні годувальника (батька, матір, братів і сестер). Загаданий документ дублював фатальний припис щодо позбавлення їх волі з уточненням:

«Після отримання від Вас списків вказівки щодо порядку направлення цих сімей до таборів дам додатково. Єжов»⁸.

І, нарешті, *третій* документ — шифротелеграма за підписом начальника ГУЛАГ М. Бермана 3 липня 1937 р. була направлена на ім'я начальника УНКВС Західно-Сибірського краю та наркома внутрішніх справ Казахстану. Під приводом того, що «найближчим часом будуть засуджені та ізолюватимуться в умовах особливого режиму сім'ї розстріляних троцькістів та правих, приблизною кількістю 6–7 тис. осіб, переважно жінки та невелика кількість літніх людей. З ними будуть також направлятися діти дошкільного віку», згаданим регіональним керівникам наказувалося організувати два спеціальних концтабори на 2–3 тис. осіб⁹.

У цих трьох документах рельєфно окреслювалося коло майбутніх жертв. Цілком очевидно проглядалася радикальна зміна концепції сталінського режиму: відтепер виселення вважалося надто м'яким заходом і для членів родин військовослужбовців, і для близького оточення цивільних осіб, визнаних владою «антирадянськими елементами».

Вищими партійними керманічами було визначено остаточні контури операції проти «ворожих» родин. 5 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалив постанову під розпливчастою назвою «Питання НКВС», де були схвалені заходи НКВС СРСР, запроваджені у розпорядженнях від 3 липня 1937 р. У директивній формі приписувалося: усі дружини викритих «зрадників батьківщини» та «шпигунів» підлягали ув'язненню у таборах не менш ніж на 5–8 років, дислокованих у Наримському краї та Турганському районі Казахстану.

Далі згадали й про дітей «ворогів народу». Їх у п'ятому пункті партійної ухвали апіорі називали «сиротами», хоча у жодному з попередніх документів не йшлося про те, що репресувати планують лише родини страчених. Дітей, які не досягли п'ятнадцятир-

⁸ Рогинский А., Даниэль А. «Аресту подлежат жёны...». – С. 9.

⁹ Там же. – С. 9–10.

ічного віку, приписувалося брати на «державне забезпечення», розмістивши у дитячих будинках, дислокованих поза межами Москви, Ленінграда, Києва, Тбілісі, Мінська, приморських та прикордонних міст¹⁰.

Лапідарне рішення політбюро ЦК від 5 липня 1937 р. можна вважати вичерпною «нормативною базою», тим концептуальним документом, який ініціював операцію НКВС СРСР проти дружин і дітей дійсних та уявних опозиціонерів у СРСР. Уперше за роки більшовицьких репресій виразно пролунало, що режим планує незаконно карати на такий тривалий термін дружин, а не членів родин узагалі, як це зазначалося в більш ранніх компартійно-радянських документах та відомчих директивах НКВС.

На місцях оперативно були обраховані всі члени сімей заарештованих та засуджених. Дані направлялися до НКВС СРСР, де їх обробляли співробітники оперативно-статистичного відділу центрального апарату. Паралельно розгорнулося й листування з Наркоматом освіти щодо підготовки місць у дитячих будинках. Тривали пошуки придатних територій для влаштування спеціальних жіночих таборів у системі ГУЛАГ.

У відомому оперативному наказі НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. після наведення кількості осіб, які мали бути репресовані, визначалася доля дружин та дітей «ворогів народу». Хоча, на відміну від попередніх приписів такого ж характеру, у ньому чомусь була закарбована дивна, як для того часу, ремарка:

«Сім'ї засуджених за першою та другою категоріями, як правило, не репресуються».

Щоправда, далі декларувалося:

«Виняток становлять: а) Сім'ї, члени яких здатні до активних антирадянських дій. Члени такої родини з особливого дозволу трійки підлягають вміщенню у табори або труд[ові] селища. б) Сім'ї осіб, репресованих за першою категорією, які проживають у прикордонній смузі, підлягають переселенню за межі прикордонної смуги всередині республік, країв та областей. в) Сім'ї осіб, репресованих за першою категорією, що проживають у Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі та в районі Сочі, Гагри і Сухумі, підлягають виселенню з цих пунктів в інші області за їх вибором, крім прикордонних районів».

¹⁰ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД, 1937–1938. – С. 238–239.

Цим же документом передбачалося всіх членів родин, які репресовані за I та II категоріями, взяти на облік і встановити за ними систематичний нагляд, а трійкам — готувати документи на окремі сім'ї, що підлягають виселенню¹¹.

Утім, уже незабаром стало зрозуміло, що лише наглядовими функціями чекісти не обмежаться. 15 серпня 1937 р. з'явився оперативний наказ НКВС СРСР № 00486, який цілком стосувався дружин і дітей «зрадників Батьківщини», детально регламентуючи операцію та розписуючи критерії визначення покарання й подальшу долю потенційних жертв. У цьому документі позиція стосовно дружин «ворогів народу» радикально змінювалася, як і терміни проведення операції. Якщо липневий 1937 р. наказ наркома внутрішніх справ М. Єжова приписував завершити операцію в чотиримісячний термін, тобто у грудні, то вже серпнева директива прискорювала репресії проти дружин уже засуджених «зрадників Батьківщини». Чекісти зобов'язувалися завершити операцію до 25 жовтня. При цьому вони керувалися приписом:

«Надалі всіх дружин викритих зрадників Батьківщини, правотроцькістських шпигунів арештовувати одночасно з чоловіками, керуючись порядком, установленим даним наказом»¹².

Наказ № 00486 уже неодноразово публікувався і, начебто, добре відомий у наукових колах, та все ж варто зупинитися на головних його положеннях, які видаються дуже важливими в контексті досліджуваної проблеми.

Цей документ НКВС різко відрізнявся від інших оперативних наказів того періоду. *По-перше*, він не містив преамбули, а також жодної реальної чи хоча б фантастичної мотиваційної частини, котра у загальних рисах пояснювала б, за що чи навіщо караються жінки та діти. Документ починався словами:

«З отриманням цього наказу почніть репресії щодо дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських організацій, засуджених Військовою колегією та військовим трибуналом за першою та другою категоріями, починаючи з 1 серпня 1936 року».

¹¹ Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т.: Навч. посіб. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Д. Гончаренко (ред.), В. Д. Гончаренко (уклад.). – К.: Ін Юре, 1997. – Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. – С. 387–389.

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 9, спр. 81, арк. 19–31.

По-друге, наказ цілковито стосувався дружин і дітей, а не членів родини взагалі.

Передусім, перелічувалися документи, які необхідно було зібрати на сім'ю: довідку на засудженого голову родини, поіменний список усіх її членів включно з утриманцями. Окремі довідки склалися на дітей віком до 15 років, старших і «соціально небезпечних, здатних до антирадянських дій». Арешту підлягали дружини, які перебували в юридичному або фактичному шлюбі із засудженим на момент його арешту. Такі ж санкції розповсюджувалися й на тих, хто був у розлученні, але «знав про контрреволюційну діяльність колишнього чоловіка й не повідомив про це відповідні органи влади». Дружин, які «викрили своїх чоловіків і повідомили про них органам влади», наказувалося не заарештовувати.

Відповідно до наказу, арешт вагітних та важкохворих відтерміновувався. Від згаданих жінок брали підписку про невиїзд та встановлювали спостереження, аби вони не мали змоги втекти. Одразу після пологів, оминаючи в'язницю, матерів із немовлятами етапували до таборів. Тих, хто видужав, якийсь час могли утримувати за ґратами до відправки за тим же маршрутом.

Справи всіх дружин «ворогів» радянської влади розглядалися в позасудовому порядку Особливою нарадою при НКВС СРСР. Термін ув'язнення мав становити не менше 5–8 років. Наказ визначав і місце утримання ЖИР (рос. аббревіатура від «жѣны изменников Родины») — спеціальне відділення Темниківського виправно-трудового табору.

Найбільша частина наказу НКВС СРСР стосувалася дітей. Ретельно розписувалося, кого і як слід «влаштувати». Примітно, що дітей знову, як і в попередніх документах, називали «сиротами». Хоча відомо, що репресіям підлягали родини осіб, засуджених і за першою, і за другою категоріями. Отже, імовірно, у плані влади й закладалася мета — посиротити дітей.

Як уже зазначалося, немовлят направляли до таборів разом із матерями. Наказ приписував до півторарічного віку утримувати їх у спеціальних табірних яслах, опісля відправляючи до дитячих будинків. Старших (від 3 до 15 років) також влаштовували до таких установ, якщо їх не брали на утримання близьких родичів. Підлітків, яких чекісти вважали «соціально небезпечними», направляли до дитячих будинків особливого режиму, де ретельно стежили за поведінкою та настроями, або до таборів разом із дорослими.

Долю батьків засуджених і близького оточення, відповідно до згаданого документа, вирішували регіональні органи НКВС. Утім, як саме це мало відбуватися, незрозуміло. Це саме стосується й дружин, які не підлягали арешту. Імовірно, виконавці керувалися наказом № 00447 та інструкцією НКВС СРСР від 15 червня 1937 р., які приписували виселяти згаданих осіб із великих і прикордонних міст, а також курортних зон, де любив, зокрема, відпочивати «товариш Сталін».

Уважно проаналізувавши наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р., можна помітити певні відмінності від попередніх документів, присвячених репресіям проти згаданих категорій осіб. Серпневий документ був значно більш радикальним. У ньому йшлося, як і в партійній ухвалі, про ширше коло дружин, які мали потрапити під репресії. Вилучення концептуальної тези — «сім'ї засуджених за першою та другою категоріями, як правило, не репресуються», присутньої в наказі № 00447, давало карально-репресивним органам більший простір для дій.

Не можна не помітити й інших змін, які відбулися у планах репресій дружин «ворогів» радянської влади порівняно з липнем 1937 р. Показовою стала заміна дати 1 грудня 1934 р. (директиви 2–3 липня. — *Т. В.*) на 1 серпня 1936 р. Тепер саме від останньої починався відлік додаткових жертв терору. Обидві дати дійсно знакові. *Перша* пов'язана з убивством С. Кірова та формально спричиненою ним активізацією боротьби з «терористами», а також відповідними законодавчими новаціями. *Друга* — чітко екстраполювалася на процес Зинов'єва й Каменєва, коли всі основні фігуранти цієї справи отримали вищу міру покарання. Пізніші події, коли в лещата нищівного механізму потрапили й вищі воєначальники держави, продовжили логічний ряд сталінських репресій та пов'язані з цим санкції щодо дружин названих осіб.

Загалом неважко помітити, що кожен зі згаданих документів перераховував різних «ворогів» радянської влади. Це були «троцькісти», «куркулі», «зрадники», «шпигуни» та ін. Видавалося, що верховоди тоталітарного режиму так і не визначилися, хто ж головний ворог, чиїх дружин та дітей слід так нещадно карати. Але фактично перелічені категорії, здебільшого штучно об'єднані спочатку на папері, а згодом і у жорстоких каральних заходах, для авторів директив репресивного змісту не потребували диференціації, оскільки всі вважалися «ворогами народу».

Ще однією жахливою новацією згаданого документа НКВС СРСР стали небачені досі репресії проти дітей «зрадників Батьківщини». Найменшим за віком фігурантам чекістської операції приділялася неабияка увага. Але зовсім не для того, щоб підтримати їх у скрутну годину, коли вони позбувалися батьків. До дітей поставилися аж надто пильно, аби вчасно розгледіти серед 15-річних і старших «соціально небезпечних і здатних до антирадянської діяльності». На таких юнаків і дівчат складали спеціальні довідки й узагальнені списки задля завчасного вилучення «найнебезпечніших» зі «здорового радянського суспільства».

Наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. передбачав конфіскацію майна (окрім білизни, деяких предметів одягу та взуття), на підставі чого органи НКВС під час арешту дружин «ворогів народу» відбирали всі позитки, коштовності, цінні речі, гроші й повинні були здавати це все до державного фонду. Квартири опломбовувалися. Утім, ніхто тоді не звернув уваги на те, що у вирі масового репресивного психозу відбувається ще одне бруталне порушення закону. Особлива нарада при НКВС СРСР — позасудовий орган, який чинив «правосуддя», — не мала повноважень ухвалювати таких рішень.

Аналізуючи наказ № 00486, документи, що йому передували, а також наступні директиви, шукаючи відповіді на запитання, чому серед кремлівської верхівки панувала така жорстокість, доцільно звернутися до позиції самого Й. Сталіна. Його хвороблива підозріливість, надмірна жорстокість не лише до ворогів, а й до їх близького оточення добре відомі. Радянський вождь не мав жалю навіть до дружин та дітей соратників. Чого варта хоча б та обставина, що пізніше в таборах опинилися дружини «всесоюзного старости» М. Калініна, голови РНК СРСР В. Молотова та ін. На благання згаданих та інших осіб звільнити нещасних жінок Й. Сталін щоразу відповідав категоричною відмовою.

Російський письменник Л. Разгон, чия родину також зачепили репресії, зауважував:

«Сталін, незважаючи на своє захоплення передовою технікою, не розлучався зі своїми східними звичками: у кожного з його соратників обов'язково мали бути заарештовані близькі. Здається, серед найближчого оточення Сталіна не було жодної людини, в якої б не заарештували більш-менш близьких родичів»¹³.

¹³ Разгон Л.Э. Непридуманное: Повесть в рассказах. — М.: Книга, 1989. — С. 64.

О. Хлевнюк, який чимало досліджень присвятив вивченню особливостей сталінського режиму, підкреслював, що

«Сталін зробив усе необхідне для того, аби повністю підкорити собі соратників, залякати їх та позбавити щонайменшої політичної самостійності. Основним методом досягнення цієї мети були репресії проти родичів»¹⁴.

Децю іншими виглядають ці ж «ментальні нахили» партійного вождя СРСР у баченні Роберта Конквеста, який чомусь вважав, що

«у характері Сталіна, можливо, залишалися риси деякого кавказького лицарства. Він не заперечував проти вбивства або ув'язнення жінок — “дружини” згадувалися як нормальна категорія тих, хто підлягав страті»¹⁵.

Така «гендерна політика» Й. Сталіна, певно, пояснювалася не ментальними вподобаннями чи звичками, а була складовою його морально-політичного кредо. Він розглядав дружин «ворогів народу» як «затрунену» ланку суспільства, котру треба виривати з корінням, аби убезпечити себе від можливих ексцесів у майбутньому. Відтак спільно з Молотовим, Кагановичем та Ждановим візував «розстрільні» списки.

У вступній статті до видання «Узниця “АЛЖИРА”» російські дослідники сталінського терору А. Рогинський та О. Даніель підкреслюють, що

«з його [Сталіна] погляду, жінки, котрих репресували у рамках наказу № 00486, були не просто дружинами “ворогів народ”. Це були дружини «головних ворогів» — “правотроцькістських зазолотників”, яких він розглядав або як баласт, або як постійне джерело заколоту проти влади і його особисто. Його власний досвід доводив, що дружини зазвичай ставали на бік чоловіків і в революційній боротьбі, і в обстоюванні своїх політичних поглядів. За логікою вождя, це не обов'язково означало, що вони безпосередньо допомагали їм у “контрреволюційній діяльності”. Але знали про неї, оскільки не могли не знати. І це знання, а, можливо, навіть і співчуття, у хворобливій уяві Сталіна перетворювало дружин на співучасниць чоловіків. Подібні явлення і лягли в основу “сімейних” репресій»¹⁶.

В Україні до виконання наказу НКВС СРСР про репресії проти дружин та дітей «ворогів» радянської влади поставилися серйоз-

¹⁴ Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 239.

¹⁵ Конквест Р. Большой террор / Пер. с англ. Л. Владимировой. — Firenze: Auroga, 1974. — С. 158.

¹⁶ Рогинский А., Даниэль А. «Аресту подлежат жёны...». — С. 17.

но. Нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський 23 серпня 1937 р. розіслав начальникам обласних управлінь НКВС УРСР оперативний наказ № 00486 у супроводі циркулярного роз'яснення «про виселення дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій». Це було цілком обґрунтовано, оскільки в першому зі згаданих документів такий вид репресій, як виселення, дійсно був достатньо виписаний, на відміну від арештів ЖИР та протоколу дій стосовно дітей «ворогів народу». У шести пунктах циркуляру І. Леплевський роз'яснював виконавцям на місцях, з чого треба починати і як розгортати роботу, покладену на 3-й, 4-й і 5-й відділи обласних управлінь НКВС.

Кожен зі згаданих відділів призначав двох працівників (оперативника й технічного), які перевіряли та оформляли справи на дружин «зрадників». Контролювати процедуру виселення мало Київське обласне управління НКВС УРСР, якому регіональні відділи УДБ передавали оформлені справи «для включення в операцію і направлення на Особливу нараду».

У четвертому пункті циркуляру йшлося про арешти дружин. Начальникам обласних управлінь наказувалося здійснювати щоденну перевірку виконання оперативними відділами усіх заходів, у тому числі й арешти жінок, складання списків дітей, направлення останніх до дитячих будинків тощо.

Кожні три дні про хід реалізації операції виконавці мали доповідати особисто І. Леплевському, а начальники обласних управлінь суворо контролювати, щоб дружини арештовувалися одночасно з чоловіками¹⁷. Серед перших 5 вересня 1937 р. за ґрати потрапили дружини відомих політичних діячів та воєначальників. Їх у середині червня за особистою вказівкою Й. Сталіна заслали до Астрахані. Тоді ж їхніх дітей почали відправляти до дитячих будинків¹⁸.

В Україні також розпочалися арешти дружин воєначальників різного рівня. У Києві заарештовували дружин командирів різних підрозділів Київського особливого військового округу. Восьмирічний термін отримали Стефанія Амеліна, Аустра Бабицька, Валентина Булашова, Есфір Волкова, Ніна Долгова, Рахіль Іванова, Надія Карєва, Ганна Куликовська, Марія Немировська, Олек-

сандра Нуромська, Ольга Подчуфарова, Тетяна Пронькіна, Ганна Рачинська, Олександра Семенова, Наталія Шперкович та ін.¹⁹

Забігаючи трохи наперед, слід підкреслити, що дружини військовослужбовців КОВО, справи яких Особлива нарада розглядала вже на початку 1938 р., отримували здебільшого п'ятирічні терміни ув'язнення в таборах ГУЛАГ. Так трапилося з Ганною Івановою, Олександром Княгницькою, Олександром Ковалишиною, Франьою Топор та Олександром Шмідт²⁰.

Утім, говорити про якусь абсолютно чітку чи закономірну градацію, або залежність терміну вироку для дружин від суворості покарання їхніх чоловіків, не доводиться. Адже чоловіки згаданих жінок, які отримали по п'ять років таборів, були засуджені Військовою колегією Верховного суду до вищої міри покарання. Отже, усе залежало від часу, коли ухвалювався вирок для дружин. На початку та в розпал операції терміни були зазвичай восьмирічними, на початку 1938 р., навесні, — уже м'якшими. Не можна не помітити й тієї обставини, що жодна з дружин не була покарана за існуючою саме для них статтею КК УРСР — 54^{1б}.

Восени та взимку 1937 р., після першої хвилі репресій стосовно дружин «ворогів народу», коло осіб, які мали потрапити під нищівні удари карального механізму, різко розширилося. Це сталося після того, як спеціальним розпорядженням М. Єжова (2 жовтня 1937 р.) дія наказу № 00486 була поширена також на дружин тих, хто був заарештований по «польській лінії», потім на дружин румунських, німецьких «шпигунів», заарештованих «харбінців»²¹.

Під час реалізації згаданого наказу в УРСР, де «національні операції» були особливо масштабними, чекісти встигли заарештувати близько 4,5 тис. дружин «польських шпигунів». Тоді ж до дитячих будинків вмістили понад 4 тис. їхніх дітей різного віку²². Ця кількість, імовірно, не завжди входила до загальної статистики по «членах сімей зрадників Батьківщини». В окремих регіональних підрозділах НКВС УРСР жінок, заарештованих після розповсюдження дії наказу № 00486 і на сім'ї поляків, подавали

¹⁹ Гранкіна О. «Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 216–222.

²⁰ Там само.

²¹ Рогинский А., Даниэль А. «Аресту подлежат жёны...». – С. 20.

²² Там же.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 81, арк. 7–18.

¹⁸ Ларина-Бухарина А.М. Незабываемое. – М.: АПН, 1989. – С. 160.

як у загальній звітності по ЧСИР, так і в окремих довідках — «польська лінія». Так було, наприклад, у Чернігівському УНКВС. З інформаційних довідок, які накопичувалися там, можна дізнатися, що, наприклад, 29 листопада 1937 р. до Сиблагу були етаповані Ксенія Бритова, Естер Фридман, до Карлагу — Надія Квасницька; 8 грудня того ж року до Темлагу вирушила і Казимира Следзинська²³. Усі ці жінки потрапили до звітності в руслі реалізації наказу НКВС СРСР № 00485 щодо репресій проти поляків.

Слідом за Житомирською та Чернігівською областями у «переводниках» із виявлення «польських шпигунів» та «контрреволюціонерів» ішла Київська, яка показала у піврічному звіті за 1937 р. 6426 таких осіб²⁴.

В останні осінні дні 1937 р., набравши обертів, репресії проти дружин за національними «лініями» були раптом припинені. 22 листопада 1937 р. заступник наркома НКВС СРСР М. Фриновський, дружина і син якого, до речі, уже на початку 1940 р. були також репресовані слідом за ним самим, розіслав усім НКВС–УНКВС вказівку:

«1. Припинити арешти дружин репресованих по польській, німецькій, харбінській та румунській операціях. 2. Дружини засуджених по цих операціях будуть найближчим часом розселені, для чого подайте цифрові дані [про] кількість дружин та дітей, які підлягають виселенню. 3. Повідомте кількість заарештованих дружин, які утримуються у слідчих тюрмах на цей момент, також число відібраних дітей для визначення їх подальшого направлення»²⁵.

Простеживши за документами Центрального архіву ФСБ Російської Федерації згорання цієї ділянки репресій, А. Рогинський та О. Даніель висловили припущення, що це сталося через обмежені можливості утримання жінок у тюрмах, а також брак місць у дитячих будинках та яслах. Вони ж зауважили, що долі репресованих у жовтні–листопаді 1937 р. дружин «націоналів» склалися по-різному. Декого з них устигли засудити ще до появи директиви від 22 листопада 1937 р., інших утримували в тюрмах до квітня 1938 р., коли з Москви прийшов дозвіл відправити їхні справи на Особливу нараду при НКВС СРСР. Частина «розселили» — вислали в адміністративному порядку, причому як юридичну базу для цього

²³ ГДА СБ України, м. Чернігів, т. 16, арк. 1426.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 288.

²⁵ Рогинский А., Даніель А. «Аресту подлежат жёны...». – С. 20–21.

репресивного заходу продовжували використовувати інструкцію від 15 червня 1937 р., яка вже практично «не працювала» на той час, але й не була формально скасована. Деяких жінок, заарештованих як ЧСИР, імовірно «переоформили», а згодом усе ж таки засудили за «національними лініями»²⁶.

Гадаємо, що певну кількість жінок, про яких ішлося вище, покарали шляхом перекваліфікації їхніх «злочинів» на більш важкі за «контрреволюційними» статтями: «пропаганда», «підготовка терактів» тощо. Таке припущення підтверджується низкою архівно-кримінальних справ, про які йтиметься нижче.

Після скасування поширення наказу № 00486 на «національній лінії», операція з репресування дружин інших «ворогів» радянської влади продовжувалася у попередньому форматі ще майже рік. Тривали арешти жінок, чиї чоловіки вже були засуджені. Слід констатувати, що припис оперативного наказу надалі арештовувати дружин «викритих зрадників Батьківщини» одночасно з чоловіками виконувався зрідка. Матеріали слідчих справ свідчать, що дружин арештовували пізніше — на декілька днів, тижнів, а то й місяців. Мотивація такої послідовності крилася в тому, що вирок дружині могли винести лише після засудження чоловіка. Відтак жінки іноді дуже довго сиділи в тюрмах (від одного місяця до десяти). Утім, траплялося й так, що чоловіка ще не засудили, а дружина вже отримувала рішення Особливої наради при НКВС СРСР про термін ув'язнення в таборах. Такі розбіжності у часі репресій пояснювалися тим, що виїзна сесія Військової колегії, котра розглядала справи голів родин, працювала не так оперативно, як Особлива нарада при НКВС СРСР, яка штампувала рішення у заочному режимі залежно від надходження відповідних нарядів від ГУЛАГ на етапування жінок до таборів.

Хоча звітність за перші осінні місяці 1937 р. щодо репресування ЧСИР практично відсутня, утім цифрові показники по УРСР щодо реалізації наказу № 00486 за друге півріччя зазначеного року дозволили скласти певне уявлення про активність чекістів у цьому сегменті оперативної діяльності у регіонах та визначити деякі тенденції.

Узагальнююча довідка про оперативно-слідчу роботу по УРСР за період від 1 липня 1937 р. до 4 січня 1938 р. подала відомості про репресії проти дружин «ворогів народу» з-поміж іншої «реп-

²⁶ Рогинский А., Даніель А. «Аресту подлежат жёны...». – С. 21.

ресивної статистики» (див. табл. 1). Примітно, що у друкарських примірниках статистичної звітності по видах злочинів, якою користувалися на місцях та у центрі УРСР, рубрика «ЧСИР», або «ЖИР» не була виділена окремо. Цю аббревіатуру дописували зазвичай від руки у вільному рядку, або поверх іншого запису готових бланків.

Таблиця 1

Відомості про жінок, заарештованих відповідно до наказу № 00486 за друге півріччя 1937 р.²⁷

№	Область, лінійний підрозділ	Кількість заарештованих
1	По центральному апарату НКВС УРСР	72
2	Донецька	915
3	Київська	1343
4	Харківська	682
5	Дніпропетровська	1157
6	Вінницька	120
7	Житомирська	841
8	Одеська	434
9	Чернігівська	194
10	Полтавська	256
11	Кам'янець-Подільська	222
12	Миколаївська	126
13	НКВС Молдавської РСР	156
14	По прикордонних загонах	68
15	Дорожно-транспортний відділ ГУДБ	595
	Загалом	7181

Отже, з 177350 заарештованих у цілому по УРСР 7181 становили дружини «зрадників». На початок 1938 р. 877 із них уже були засуджені²⁸. Про долю решти жінок документи мовчать.

Не прояснюється ситуація й після ознайомлення з даними окремих регіональних підрозділів державної безпеки. Так, Київське управління НКВС УРСР подало інформацію про арешт 1343 ЧСИР. Із них засуджено на початок 1938 р. 179 жінок, під

слідством залишалося 49²⁹. Отже, незрозумілим залишається, куди ж поділася решта заарештованих — 1105 осіб?

У звіті за 9 січня 1938 р. цього ж управління наводяться дані з невеличким збільшенням заарештованих ЖИР — 1356 осіб. Ця цифра супроводжувалася короткою ремаркою: «Рахується за НКВС СРСР 1127 ЖИР». Остання цифра якраз і дає ту різницю, яку ми шукали. Звичайно, це не обов'язково означало, що всі ці жінки дійсно відправлялися до столиці СРСР, звідки вони після засудження вирушали до таборів ГУЛАГ. Більшість із них була «на балансі» союзного НКВС, оскільки їх справи ще чекали розгляду на Особливій нараді при НКВС СРСР. Хоча, керуючись вказівками Москви, залежно від ступеня «небезпеки» чоловіка, який здебільшого визначався посадою, що її він обіймав перед арештом, окремі (іноді досить численні) групи підслідних ЖИР — дружин високопоставлених партійних, радянських, військових діячів, чекістів чи інших відомих осіб — відправляли до Бутирської в'язниці або Лефортова. До речі, саме через ці обставини в архівах України не вдалося віднайти цілу низку справ на дружин керівників НКВС УРСР.

Від порога тюрми для жінок починалися важкі випробування та приниження. Спочатку їх ретельно, у кілька прийомів, обшуквали. Спеціальні вказівки щодо цього містили відповідні приписи, де серед іншого наголошувалося, що «ворог після арешту не припиняє боротьби і може вчинити самогубство з метою приховування своєї злочинної діяльності», отже, обшуки треба здійснювати з особливою увагою³⁰.

Більшість жінок дуже довго утримували після арешту в тюрмах. Спочатку йшло слідство, далі — очікування рішення Особливої наради при НКВС СРСР і насамкінець відправка до табору. Іноді вирок повідомляли вже в дорозі.

У Лук'янівській в'язниці м. Києва більше року утримували під арештом дружин колишніх співробітників НКВС УРСР С. Каріна-Даниленка, відомого за операціями проти Ю. Тютюнника; начальника управління міліції столиці України Миколи Бачинського, начальника пожежної охорони НКВС УРСР Юхима Елькіна та ін. Софію Елькіну та Ганну Бачинську, чийх чоловіків після

²⁹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 33, арк. 54–55.

³⁰ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 121.

²⁷ Див.: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 33, арк. 32.

²⁸ Там само, арк. 27, 30–31.

тривалого слідства розстріляли в Бутирській в'язниці Москви, відправили до Темниківського табору ГУЛАГ. Розвідника С. Каріна-Даниленка, якого звинувачували в участі у «змові В. Балицького», після 26-місячного утримання в Лефортові та Бутирці, 22 жовтня 1939 р. звільнили. Імовірно, слідом за ним вийшла з Лук'янівської в'язниці і його дружина Лідія, яку утримували там із 28 серпня 1937 р.³¹ Цій жінці пощастило, а інші дружини чекістів пройшли всі кола пекла, незважаючи на «заслуги» їхніх чоловіків перед відомством, в якому вони працювали, та режимом, якому вірно служили.

Іноді дружини висували обвинувачення й відправляли її справу на Особливу нараду при НКВС СРСР ще до винесення вироку чоловікові. За таким сценарієм відбулося покарання дружини начальника ветеринарного відділу КОВО Олександри Нуромської³².

Слідство у справах ЧСИР, які перебували в тюрмах, було здебільшого коротким та формальним. З архівних документів з'ясувалося, що його іноді здійснювали не лише обласні управління, а й відповідні транспортні підрозділи органів держбезпеки, а також особливі відділи військових округів.

Аналіз архівно-кримінальних справ на ЧСИР, заарештованих за наказом НКВС № 00486, дозволив відзначити їх різноманітність. Вони містять практично стандартний набір процесуальних документів: постанови про арешт та звинувачувальні висновки, протоколи допитів обвинувачуваних, зрідка довідку про склад родини, яку готували заздалегідь, копії окремих документів стосовно їхніх чоловіків, іноді перелік конфіскованого майна, виписки з рішень Особливої наради при НКВС СРСР, а також скарги чи прохання про помилування.

Від інших ці справи відрізнялися підвищеною увагою до складу сім'ї. Головним документом для кожної з ЖИР ставала постанова про арешт, в якій, зазвичай, містилося стандартне формулювання:

«До арешту чоловіка проживала разом з ним і була утаємничена у його контрреволюційну діяльність» (іноді — «сприяла його контрреволюційній діяльності»).

Такі формулювання ще частіше траплялися на сторінках протоколів допитів, які були дуже короткими й схожими, як близнюки.

³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 32371, арк. 14.

³² Гранкіна О. Вказ. праця. — С. 210.

Запитання практично однакові: коли познайомилися з чоловіком, коли одружилися, скільки років прожили спільно з чоловіком, назвіть прізвища друзів та знайомих, котрі відвідували ваше помешкання, з яких приводів збиралися, про що говорили, чи вели розмови на політичні теми, чи підтверджуєте, що знали про контрреволюційну діяльність чоловіка, чому не повідомили про це органи.

Останнє запитання протоколу допиту зазвичай звучало так:

«Ваш чоловік заарештований (чи обвинувачується. — Т. В.) за контрреволюційну діяльність (або за участь у троцькістській, антирадянській організації). Що ви можете сказати про це? Ви обвинувачуєтесь у тому, що знали все про антирадянську діяльність чоловіка (або сприяли йому). Чи визнаєте себе винною?».

Більшість жінок давали стандарті відповіді:

«Нічого не знала, не чула».

Говорили загальні речі, намагаючись називати якомога менше прізвищ. А якщо когось і згадували, то наполягали на тому, що жодних ділових чи політичних розмов в їх присутності ніхто не вів. Абсолютна більшість жінок наполягали на невинності чоловіків. Вони заперечували згадати будь-яку причетність до антирадянської діяльності чи навіть розмов на політичні теми у колі друзів або знайомих.

Вердикт кожної з таких справ абсолютно не прив'язувався до свідчень на допитах. Зрештою, це була група справ, стосовно яких слідчі практично й не домагалися доведення причетності чи винуватості конкретної особи, оскільки домінувало одне — ствердити те, що та чи інша жінка перебувала у шлюбі (чи інших стосунках) із засудженим або обвинуваченим чоловіком.

Доленосною крапкою у слідстві ставав обвинувальний вирок, де записувалося, що така-то дружина

«проживала спільно з чоловіком [...] років, знала про контрреволюційну діяльність [...], але не повідомила про це відповідні органи».

І далі:

«Справу обвинуваченої ... в порядку наказу НКВС СРСР від 15 серпня 1937 року № 00486 направити на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР».

Іноді навіть і таке лаконічне обвинувачення було відсутнє.

З-поміж усіх проаналізованих справ виділяються декілька груп, об'єднаних тяжкістю висунутих обвинувачень, тривалістю слідства й, нарешті, вироками, які отримували жінки.

Перша — найбільш поширена, коли членам родин репресованих, здебільшого дружинам, інкримінувалася стаття 54¹² «недонесення» — від 3 до 8 років, чи просто у графі «ст. КК» записували коротку аббревіатуру «ЧСИР» або «ЖИР», що й ставало «вироком».

Друга (нечисельна) — коли без будь-яких підстав, лише з волі слідчого та Особливої наради при НКВС СРСР, дружина направлялася у заслання, що вважалося тоді легким превентивним заходом.

Третя — жінкам інкримінували статті КК СРСР/УРСР, що формулювали нові злочини: «контрреволюційна пропаганда», «шпигунство», «підготовка до терористичного акту» тощо. Це траплялося зазвичай у тих випадках, коли дружина надто гаряче відстоювала свою позицію, сперечалася зі слідчим, доводячи невинність свого чоловіка. Цільова перекваліфікація на більш «важку» статтю іноді відбувалася шляхом провокації. Наприклад, до камери дружини «ворога народу» підсаджували жінку, яка довірливо ставилася до співкамерниці, викликала її на розмови, у ході яких відбувалося «очорнення» керівників партії та уряду тощо. Так трапилося, приміром, з дружиною М. Бухаріна у 1938 р. Застосуванню перекваліфікації посприяв і наказ прокурора СРСР А. Вишинського від 8 жовтня 1937 р., відповідно до якого стала більш суворою відповідальність за «розмови» — висловлювання, які містять схвалення терористичних актів, а також усна підтримка «терористичних намірів» стосовно вождів партії та радянського уряду³³.

Хитка мотивація, яку ледь-ледь вдається простежити у кримінальних справах проти ЧСИР, це, здебільшого, недонесення, оскільки воно у хаосі суцільного абсурду всього того дійства справді мало місце. Адже більшість дружин справді не донесли на чоловіків і не зрадили їх.

Утім, справи дружин «ворогів» радянської влади різного ґатунку все ж ті, в яких замість номера статті Кримінального кодексу ставили аббревіатуру — ЧСИР, ЖИР, іноді СОЭ (рос. аббревіатура від «социально-опасный элемент»). Тоді вироком ставало ув'язнення на 5–8 років у таборах ГУЛАГ. Ці короткі записи робили у тих випадках, коли слідчим не вдавалося зібрати потрібних для засудження фактів і документів, або в разі відсутності свідчень, якими

³³ Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты): Сб. / Сост.: Е. М. Ворожейкин, О. И. Гацико и др.; отв. ред. Д. С. Карев. — М.: Госюриздат, 1957. — С. 92, 94.

жінки визнавали свою, бодай примарну, причетність до «злочину». Як правило після згаданих аббревіатур викарбовували вердикт:

«На підставі наказу № 00486».

Також можна дійти ще деяких узагальнень. По-перше, в архівно-кримінальних справах не вдалося знайти прикладів, коли жінок заарештували разом із чоловіком відповідно до приписів наказу № 00486. По-друге, абсолютно всім жінкам інкримінували ст. 54¹², хоча майже ніхто не зізнавався, що вони знали про «контрреволюційну» діяльність чоловіків. До того ж, дружин відомих посадовців тримали значно довше у в'язниці, оскільки намагалися розширити на допитах коло обвинувачених та їх причетність до міфічної «організації» чи «терористичного заклоту». Відстрочку хворим жінкам чи матерям, які мали немовлят, давали дуже коротку, їх, як правило, не садили до в'язниці, а відправляли під конвоем просто з квартири на вокзал, звідки вони вирушали до таборів.

І, нарешті, не можна не помітити тієї обставини, що всі інститути радянської Феміди не лише порушували чинне право та демонстрували юридичну неосвіченість у цілому, а й ігнорували багато положень власних відомчих приписів, зокрема й наказу № 00486, діючи на власний розсуд. До того ж, за вже вкоріненою практикою розглядали справи проти дружин «ворогів народу» величезними списками, в яких було по 200–300 осіб.

Особлива нарада при НКВС СРСР, як і слідство, практично не користувалася кримінальним й іншими законами і в постановах зрідка посилалася на статтю, пункт закону. Її рішення — це поділений навіл клаптик паперу. Ліворуч — «слухали», праворуч — «ухвалили». Обвинувачення, сформульоване слідчим, як правило, дублювалося і в ухвалювальному записі Особливої наради при НКВС СРСР.

Найбільш «плідним» у роботі цього позасудового органу стало 27 грудня 1937 р. Того дня він виніс вердикти стосовно 166 жінок — уродженок України, які вирушили незабаром до Акмолинського відділення Карлагу*. Скільки нещасних потрапили до інших таборів у цей сумнозвісний день, невідомо. Списком, затвердженим 27 грудня, Особлива нарада при НКВС СРСР також визначила долю 35 дружин «ворогів» радянської влади з Чернігівщини³⁴.

* Підраховано автором за: Узниці «АЛЖИРа»: Список женщин-заключённых Акмолинского и других отделений Карлага.

³⁴ Підраховано автором за: ГДА СБ України, м. Чернігів, т. 16, арк. 1224–1270.

Більшість із них, заарештованих у різний час, почули свій страшний вирок — 8 років Карлагу — у тюрмі м. Городня Чернігівської області вже 24 січня 1938 р. Лише трьом дали 5 років таборів. Етап із цієї тюрми було сформовано 26 березня 1938 р. Того дня вагони з жінками вирушили залізницею до далекого Карлагу³⁵.

Так, 27 грудня 1937 р. визначилася також доля жінок з інших регіонів України. Двадцятивосьмирічну малограмотну домогосподарку з Києва Валентину Зей-Онищенко, матір трьох дітей віком від одного до десяти років, заарештували ще 27 жовтня 1937 р. як дружину «ворога» радянської влади. Разом із двомісячним немовлям вона вирушила на початку наступного року в далеку дорогу до таборів ГУЛАГ. Доньку забрали до дитячого будинку, а іншого сина взяли на виховання родичі³⁶.

Того ж дня почула свій вирок двадцятивосьмирічна киянка Рива Славинська, яка працювала техсекретарем заочних курсів піонервожатих видавництва «Комуніст». Разом із місячною донькою дружина «ворога народу» потрапила зі столиці України до «АЛЖИРу», звідки її звільнили лише 27 грудня 1945 р.³⁷

Намагаючись упоратися з великою кількістю справ на дружин «шпигунів» та «зрадників», Особлива нарада при НКВС СРСР не припиняла «натхненної» роботи і в наступні дні 1937 р., зокрема й 28 грудня. Того зимового дня свій п'ятирічний вирок від цього позасудового органу отримала рідна сестра відомого учасника національно-визвольних змагань Ольга Скугар-Скварська. Імовірно, саме така спорідненість відіграла не останню роль у тому, що Ольга потрапила до «піонерів» операції, яка здійснювалася відповідно до наказу № 00486, оскільки арешт відбувся вже 14 вересня 1937 р. Її чоловік — Іван Мойсеєнко (1902 р. н.), головний інженер Київського цукротресту, був спочатку виключений з партії, а згодом, 17 липня 1937 р., заарештований та засуджений Військовою колегією Верховного Суду «за компанію» із безпосереднім начальником за обвинуваченням у «контрреволюційній шкідницькій діяльності» на 20 років позбавлення волі. Справа Ольги Олександрівни була «переобтяжена» й іншими обставинами. Зокрема, вона була дочкою священника, один брат Микола перебував в еміграції у Чехословаччині, другий — Юрій — засуджений у

³⁵ ГДА СБ України, м. Чернігів, т. 16, арк. 1226, 1232, 1262.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 40552, арк. 2, 9, 17, 20–20 зв.

³⁷ Там само, спр. 36331, арк. 135; Узниці «АЛЖИРа». — С. 453.

1925 р. у справі українського громадсько-політичного діяча В. Голубовича.

«Перебування на свободі може позначитися на ході слідства», вирішили в НКВС УРСР. Тому матір чотирирічної доньки заарештували й утримували під вартою у київській тюрмі. Обвинувачення були стандартними:

«Як дружина учасника антирадянської к[онтр]р[еволюційної] організації правих Мойсеєнка Івана знала про його злочини і не повідомила».

Жінку довго тримали в тюремній камері, неодноразово викликали на допити, намагаючись отримати свідчення про співучасть. Та все було марно — вона щоразу відмовлялася від обвинувачень на свою адресу. Не обмовила й свого чоловіка. Звинувачувальний вирок 11 листопада 1937 р. був типовим для таких справ і дуже лаконічним. У ньому вказувалося, що Ольга Скугар-Скварська

«є дружиною засудженого Мойсеєнка, мала зв'язок з братами емігрантами, один з яких був засуджений за радянської влади».

Зазначені «злочини», на думку слідчого, були передбачені ст. 54¹² КК УРСР, відтак він ухвалив: «Слідчу справу № 4865 направити на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР»³⁸.

Отже, «злочином» відверто називали факт спорідненості й нічого іншого. У чому полягало «недонесення», — у звинувачувальному вирокі не говорилося. Та й, зрештою, сказати було нічого, оскільки Ольга Олександрівна нічого не визнала на допитах. Виписка з протоколу Особливої наради при НКВС СРСР, засідання якої відбулося 28 грудня 1937 р., мала таке ж лаконічне формулювання

«Скугар-Скварську Ольгу Олександрівну як члена сім'ї зрадника Батьківщини ув'язнити ... на 5 років. Рахувати строк з 13.9.37».

Відсидівши ще два місяці у Лук'янівській в'язниці, у лютому 1938 р. ця жінка, залишивши дитину на рідного брата, який жив у Києві, із черговим етапом відбула до Акмолинського відділення Карлагу³⁹.

Прозвітувавши 4 січня 1938 р. про «ударну» працю на фронті репресій проти дружин «зрадників Батьківщини»⁴⁰, НКВС УРСР

³⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 32223, т. 1, арк. 16.

³⁹ Там само, т. 1, арк. 1–8 зв.; 18–18 зв; т. 2, арк. 2, 16.

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 33, арк. 27.

почав працювати ще активніше. Уже було набуто певного досвіду, та й у тюрмах своїх вироків чекала чимала кількість ЧСИР.

«Тридцять восьмий [рік] не став справедливим суддею тридцять сьомого. Навпаки, він став двійником свого кровожерливого брата і навіть у чомусь його перевершив»,

написала пізніше у своїй книзі Євгенія Гінзбург, підтверджуючи темпи роботи карально-репресивних органів та кількість жертв цього нищівного механізму⁴¹.

Тоді, на початку року, регіональні підрозділи НКВС УРСР намагалися перевершити один одного у показниках каральної практики. Інтенсивно працювала й Особлива нарада при НКВС СРСР, яка була останньою ланкою у вирішенні долі нещасних жінок.

Тим часом, у Києві продовжували вирішувати, кого з дружин треба відправити «у розпорядження центрального апарату НКВС СРСР», а кого залишити в очікуванні рішення Особливої наради при НКВС СРСР. З узагальненого зведення у справах заарештованих по центральному апарату УДБ НКВС УРСР, складеного за три дні, протягом 11–13 квітня 1938 р., дізнаємося, що станом на 11 квітня цього року там перебувало на обліку 527 осіб. Із них 23 жінки, заарештовані як «дружини зрадників Батьківщини». Катерина Комарова працювала інженером управління Південно-Західної залізниці, Антоніна Єфимова — у палаці піонерів столиці України, Ніна Бараник — кондуктором трамвайного парку, Катерина Хайдукова — підсобницею 1-ої взуттєвої фабрики м. Києва, Єлизавета Малинська — у шифрувальному бюро НКВС УРСР⁴². Долю цих жінок встановити поки що не вдалося. Невідомо, яке рішення стосовно них ухвалила й Особлива нарада при НКВС СРСР. Можна лише стверджувати, що в Акмолинському табірному відділенні Карлагу їх не було. Імовірно, комусь із них пощастило уникнути найстрашнішого покарання та відбутися виселенням зі столиці, а чиясь дорога пролягла в інші табори, відомостей про персональний склад яких ми досі не маємо.

Примітно, що саме в 1938 р. карально-репресивні органи почали визначатися з долею більшості дружин відомих радянських діячів. Їх довше, ніж інших, утримували у в'язницях, домагаючись

⁴¹ Гинзбург Е.С. Крутой маршрут: Хроника времён культа личности. — М.: Сов. писатель, 1990. — С. 147.

⁴² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31 (1951 р.), спр. 105, арк. 100–102.

дедалі нових і нових свідчень, які б указували на існування «змов» та масових «контрреволюційних» і «шкідницьких» організацій.

Щоправда, дружину колишнього голови НКВС УРСР В. Балицького, 43-трирічну Людмилу Олександрівну, заарештували 17 липня 1937 р. (ще до появи наказу № 00486) і розстріляли 28 жовтня того ж року. Спочатку їй інкримінували ті ж «злочини», що й іншим дружинам — «знала про антирадянську діяльність чоловіка і не повідомила про це». Але вже у ході слідства знайшли ще й «докази» про «шпигунську діяльність на користь Німеччини у 1925 р.»⁴³. Репресували й інших родичів В. Балицького.

За два тижні після арешту Л. Балицької постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 31 липня 1937 р. зі стадіону «Динамо» в Києві було зняте ім'я її чоловіка й присвоєно інше — М. Єжова⁴⁴. Утім, ім'я останнього недовго красувалося на фасаді київського стадіону. Незабаром і його репресували. Каральна машина поглинула і 15 родичів колишнього наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди: його дружину, п'ятьох сестер з чоловіками та інших. Старша сестра — Єсфір Знаменська-Ягода — 6 травня 1938 р. була заарештована органами НКВС, а 16 червня того ж року розстріляна. Інша — Розалія Шохар-Ягода — арештована ще в 1937 р. і вислана разом з усією родиною Ягоди до Астрахані терміном на п'ять років⁴⁵. У цьому місті на Волзі 8 квітня 1938 р. рішенням Особливої наради при НКВС СРСР за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності вона була засуджена на 8 років виправно-трудоих таборів. Прибула до Акмолинського табірному відділення 4 жовтня того ж року, а 5 липня 1941 р. сестру Г. Ягоди Розалію перевели до Печорлагу⁴⁶. Репресували навіть тещу колишнього наркома — сестру Я. Свердлова. Вона згодом опинилася у Томському таборі, відтак була відправлена на Колиму. Восьмирічний Гарік — син Ягоди — у листі до неї написав мученицькі рядки:

«Бабусю, знову я не помер. Це не в той раз, про який я тобі вже писав. Я помираю багато разів. Твій онук».

⁴³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — С. 356–357.

⁴⁴ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД, 1937–1938. — С. 342.

⁴⁵ Некрасов В.Ф. Тринадцать «железных» наркомов: История НКВД–МВД от А. И. Рыкова до Н. А. Щёлокова, 1917–1982. — М.: Вёрсты; Полиграфресурсы, 1995. — С. 183.

⁴⁶ Узниці «АЛЖИРа». — С. 546.

Цитуючи рядки з цього листа, Анна Ларіна зауважувала, що до такого стану повної фатальної безвиході дитину могли довести лише «спеціальними заходами»⁴⁷.

Репресії торкнулися більшості родин кожного із завзятих їх провідників із чекістського середовища, які в розпал своєї активної діяльності були ліквідовані. Таким чином, їх власна жорстокість до дітей та жінок повернулася бумерангом до них самих.

До нищівного карального механізму потрапили й родини осіб, тим чи іншим чином причетних до терору. Спочатку це були М. Тухачевський і В. Антонов-Овсієнко, які спільно підписували накази про заручників із числа селянських родин, правник Я. Берман, який закладав підвалили «пролетарського права», його колега М. Криленко, а також майже всі керівники ГУЛАГ.

Не обминули репресії й представників партійної верхівки. Сьогодні добре відомий документ, який донедавна зберігався у фондах Особливого сектора ЦК КПРС. Серед списків, затверджених членами політбюро 20 серпня 1938 р., є перелік № 4 («Дружини ворогів народу») та звернення М. Єжова до Й. Сталіна:

«Прошу санкції засудити всіх за першою категорією».

У цьому списку серед інших були прізвища дружин С. Косіора, Р. Ейхе, В. Чубаря і П. Дибенка. Ці матеріали вперше були оприлюднені у довідці КДБ, складеній у 1957 р. й опублікованій у журналі «Источник»⁴⁸. Пізніше вони з'явилися на сайті відомої російської організації «Меморіал» та ін.

22 лютого 1938 р. дійшла черга й до родини П. Постишева, який енергійно виступав за застосування репресивних методів під час колективізації та виконання хлібозаготівель, несамовито борюся зі «шкідниками» і «націоналістичною контрреволюцією» в Україні, у березні 1934 р. закликав НКВС знищувати тут «ворожі кубла», позбавляти стипендій та виганяти з інститутів дітей. Після його арешту така ж доля спіткала і його дружину Тетяну Постоловську. Їх обох розстріляли.

Дружина колишнього голови РНК УСРР В. Чубаря — Олександра була заарештована 4 липня 1938 р. і вже 28 серпня того ж року Військовою колегією Верховного суду засуджена до розстрілу за обвинуваченням у «злочинних зв'язках» із чоловіком та сприян-

ні йому у проведенні «ворожої» роботи. Цей вирок пролунав за шість місяців до оголошення такого ж вердикту самому В. Чубарю. На цьому сталінський режим не зупинився й далі продовжив нищити цю родину. У 1938 р. була заарештована старша сестра дружини Чубаря, а діти Олексій і Володимир репресовані пізніше — відповідно у 1948 та 1950 рр.⁴⁹

Трохи пізніше, 26 лютого 1939 р., після розстрілу колишнього лідера республіканської партійної організації С. Косіора, обвинуваченого у «зв'язках з іноземною контрреволюцією», знищили його дружину та двох братів — Казимира й Михайла.

Були репресовані також дружини інших членів політбюро ЦК КП(б)У. Так, 3 листопада 1937 р. як «активного учасника контрреволюційної терористичної організації» заарештували колишнього наркома освіти УРСР В. Затонського. За два дні схопили й Олену Затонську, яка перед тим працювала директором ортопедичного науково-дослідного інституту. Майже рік її тримали в камері спецкорпусу Лук'янівської в'язниці м. Києва і лише 23 вересня 1938 р. Особлива нарада при НКВС СРСР оголосила вирок — 8 років таборів⁵⁰.

Із-поміж решти виокремлюється справа членів родини відомого громадського та культурного діяча, засновника історико-мистецької колекції «Музеї України» Павла Потоцького. Справа його дружини та її сестри є яскравим прикладом перекаваліфікації на більш суворі обвинувачення. Після нетривалого слідства обидві жінки («члени сім'ї зрадника Батьківщини») — Потоцька Єлизавета Денисівна (1866 р. н.) та Давидова Любов Денисівна (1867 р. н.) були засуджені за 1-ю категорією. Сам П. Потоцький, не дочекавшись вироку, помер у в'язниці⁵¹.

Трагічна галерея таких справ нескінченна. Примітно, що жертвами ставали також матері та сестри, як це було у випадку з М. Тухачевським, Г. годую, Потоцькими. Ці рідні, «не передбачені» наказом № 00486, каралися з особистої санкції М. Єжова. Відомі випадки, коли в одному таборі утримувалися одночасно мати й дочка — обидві як ЧСИР.

⁴⁹ Конквест Р. Большой террор. – С. 867; Официальный сайт музея «Дом на набережной» (<http://museumdom.narod.ru/>).

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 31604, т. 1, арк. 2, 7 а, 61–66, 69; т. 2, арк. 7–8.

⁵¹ Там само, спр. 43983, арк. 12.

⁴⁷ Ларина-Бухарина А.М. Незабываемое. – С. 39.

⁴⁸ Источник. – 1999. – № 5. – С. 84.

Відразу після початку операції начальники УНКВС стали направляти запити до Москви, що робити з чоловіками, чиї дружини заарештовані як «зрадниці Батьківщини». У відповідь було підготовлене розпорядження, що чоловіків у таких випадках слід заарештовувати і засуджувати відповідно до наказу № 00486. Утім, на чистовому екземплярі цього розпорядження стоїть рукописна резолюція одного з підлеглих М. Фриновського: «[В] справу. Не направляти»⁵². Звіти УНКВС, узагальнені дані Наркомату внутрішніх справ СРСР засвідчили, що випадки репресій проти чоловіків засуджених жінок були винятком, а не правилом.

Щоправда, такі приписи робилися «нагорі», а в регіонах справи розгорталися за власним сценарієм. Так, 19 вересня 1937 р. як батько «зрадника Батьківщини» був заарештований мешканець м. Ялти Станіслав Чивель (1867 р. н.) і того ж дня засуджений військовим трибуналом Київського військового округу та засланий до Семипалатинської області Казахстану на п'ять років⁵³.

У 1937–1938 рр. репресували не лише дружин радянсько-партійної чи військової еліти. Соціальний склад жертв тоталітаризму був різноманітним. В обійми сталінського терору потрапила величезна кількість дружин, дітей пересічних городян та сільських мешканців. Так, у Житомирській області з 829 арештованих ЖИР 133 особи були городянками, а 696 — із сільської місцевості⁵⁴. До речі, останнє співвідношення, як і показники по інших регіонах, вкотре нанівець спростовує дивні міфологізовані твердження деяких сучасних російських «дослідників» про те, що

«у 1937–1938 рр. трудовий народ репресії майже не торкнулися, а постраждав тільки вузький, «білякоритний» прошарок здебільшого у столиці та крупних містах»⁵⁵.

Караючи безневинних лише за родинну належність, правоохоронні органи дедалі все менш «відповідально» фіксували наслідки роботи на папері. Чи то в УРСР так захопилися репресіями, що не мали часу складати звіти про їх перебіг, чи забули залишити собі копії даних по ЧСИР, відправлених до Москви, але серед статистичних даних, що зберігаються в ГДА СБ України, не вдалося

⁵² Рогинский А., Даниэль А. «Аресту подлежат жёны...». – С. 20.

⁵³ Державний архів МВС України (далі – ДА МВС). Картотека депортованих.

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 34, арк. 16.

⁵⁵ Миронин С.С. Сталинский порядок. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 73.

Таблиця 2

Відомості про жінок, заарештованих в УРСР за час дії наказу НКВС СРСР № 00486⁵⁶

№	Область, лінійний підрозділ	Кількість заарештованих ЧСИР		
		у II півріччі 1937 р.	у I півріччі 1938 р.	Загалом
1	Центральний апарат НКВС УРСР	72	—*	72
2	Донецька**	915	—	915
3	Київська	1343	—	1343
4	Харківська	682	913	1595
5	Дніпропетровська	1157	76	1233
6	Вінницька	120	38	158
7	Житомирська	841	829	1670
8	Одеська	434	—	434
9	Чернігівська	194	17	211
10	Полтавська	256	78	334
11	Кам'янець-Подільська	222	—	222
12	Миколаївська	126	111	237
13	НКВС Молдавської АРСР	156	3	159
14	По прикордонних загонах	68	—	68
15	Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ	595	—	—
Загалом		7181⁵⁷	2065	9246

віднайти узагальнених матеріалів щодо репресій членів родин «ворогів народу» за перше півріччя 1938 р. Наявні лише розріз-

⁵⁶ Підраховано автором за даними: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 34, арк. 8, 10, 16, 39, 51, 64, 71; спр. 35, арк. 76, 168, 252.

* У звітах УНКВС по Донецькій, Київській, Кам'янець-Подільській, Одеській, Сталінській областях, а також по лінійних управліннях, центральному апарату дані стосовно заарештованих у I півріччі 1938 р. ЧСИР відсутні, як і сама графа.

** У червні 1938 р. Донецька область була поділена на Сталінську та Ворошиловградську.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 33, арк. 32.

нені звіти окремих обласних управлінь НКВС України за перше півріччя 1938 р., що не дозволяє скласти вичерпну картину репресій проти дружин «ворогів» радянської влади. Утім, і вони у сукупності з попередніми даними (за друге півріччя 1937 р.) дають можливість зробити певні узагальнення.

У звітності тих обласних управлінь, де дані, як і сама графа, відсутні, цю категорію репресованих могли включати до графи «Інші». Не виключено, що такі матеріали згодом будуть віднайдені.

Проте брак архівних документів зовсім не означає, що в інших областях жінок за наказом НКВС СРСР № 00486 не репресували. Важко повірити, що УНКВС Київської області, яке у другому півріччі продемонструвало найвищі показники заарештованих ЖИР, припинило арешти. Тим більше, навіть архівно-кримінальні справи, які зберігаються в ЦДАГО України, доводять, що така робота у цьому підрозділі НКВС УРСР здійснювалася, і то активно.

Окремо інформацію про ЖИР подавали й лінійні відділи НКВС УРСР у щомісячних звітах про оперативно-слідчу роботу. Але й вони не дозволяють скласти загальне уявлення про цю ділянку їх практичної діяльності, позаяк ці дані розрізнені та уривчасті. Єдине, що можна помітити — це те, що «передовиком» був 5-й відділ, який щомісяця подавав у звітності від 40 до 50 заарештованих ЖИР⁵⁸. В інших підрозділах показники були значно скромнішими.

Аналіз матеріалів лише одного Акмолинського відділення Карлагу дав можливість переконатися, що найбільше жінок з України (тюрми міст Харкова, Дніпропетровська та Києва) прибуло туди в першій половині 1938 р. Слідом за ними в «передовиках» рахувалися аналогічні заклади міст Запоріжжя, Сталіно, Старобільська та Умані. Відправляли засуджених жінок і тюрми Чернігова, Городні, Мелітополя, Дніпродзержинська, Одеси, Ворошиловграда, Николаєва, Краматорська, Маріуполя, Черкас, Вінниці⁵⁹.

Варто підкреслити, що не всі із заарештованих жінок потрапляли до таборів ГУЛАГ. Так, у першому півріччі 1938 р. у Харківському УНКВС завели справи на 913 дружин «ворогів» радянської влади, 891 з них заарештували одразу, решта залишалися вдома за різних обставин під підпискою про невиїзд. Згодом 146 жінок звільнили чи то «за недоведеністю», чи з інших міркувань. Отже, засудили до різних термінів ув'язнення або заслання 767 жінок.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 36, арк. 7–10.

⁵⁹ Узниця «АЛЖИРа». — С. 35–567.

Станом на 1 липня 1938 р. рішення Особливої наради при НКВС СРСР було виконане стосовно 532 дружин «зрадників Батьківщини»⁶⁰.

Цифрові показники, опосередковані дані, отримані з різних документів, спогади очевидців дозволяють стверджувати, що серед видів покарання для членів сімей «ворогів народу» широко застосовувалося заслання та адміністративне виселення з великих міст «за 50-й кілометр», хоча радянська Феміда у приписах чомусь приділила їм значно менше уваги, ніж ув'язненню до таборів дружин та влаштуванню у дитячі будинки малечі. Наказ № 00486 взагалі «промовчав» щодо цього. Хоча в партійній постанові від 2 липня 1937 р. і наступних директивах НКВС СРСР (3 та 30 липня) ці види покарання передбачалися. Не виключено, що спеціальних роз'яснень щодо цього не зробили, позаяк вважали, що досвіду 1930-х рр. (депортації з України цілих селянських сімей) у 1936 р. та у червні 1937 р., коли почали відправляти у заслання ЖИР, цілком вистачить.

Узагальнених даних щодо цих видів покарання по СРСР у цілому й Україні зокрема дотепер не віднайдено. Така звітність здебільшого не подавалася у довідках регіональних управлінь і центрального апарату. Утім, інформація, яку наводить одне лише Київське обласне управління НКВС (за період від 1 червня 1937 р. до 8 січня 1938 р.) ілюструє весь спектр репресій стосовно ЧСИР і серед іншого подає кількість виселених: «заарештовано 1356 ЖИР і виселено з Києва 719 сімей у складі 1624 особи, чоловіки яких засуджені за контрреволюційну троцькістську діяльність та виключених з партії правих і троцькістів»⁶¹.

Рішення щодо заслання, виселення ЧСИР із великих промислових центрів УРСР «за 50-й кілометр», як і перебування під гласним наглядом за місцем проживання, також іноді ухвалювалися Особливою нарадою при НКВС СРСР. Утім, дозволимо собі висловити припущення, що згадані «м'які» покарання ухвалювалися також і регіональними підрозділами НКВС, оскільки серед документів позасудового органу НКВС СРСР вони зустрічаються дуже рідко. Натомість, таке покарання застосовувалося до «ворожих» родин найчастіше.

Аналіз протоколів Особливої наради при НКВС СРСР, які вдалося виявити, засвідчував, що в різні періоди цей позасудовий

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 34, арк. 8–10; спр. 35, арк. 73.

⁶¹ Там само, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 288.

орган діяв, так би мовити, «під настрій». На одному засіданні міг ухвалювати такі рішення активно, а в окремі дні, навпаки, виносив поодинокі вердикти. Прикладом останнього твердження може стати виписка з засідання Особливої наради при НКВС СРСР, котра надійшла до УДБ НКВС по Чернігівській області 8 лютого 1938 р., де з 26 засуджених жінок одна — Мотрона Низенко — отримала заслання до Алма-Ати, дві — гласний нагляд за місцем проживання, а решта відправлялася до Темниківського табору ГУЛАГ⁶².

Висилаючи з великих міст членів сімей — жінок та дітей — заарештованих чи вже розстріляних «ворогів» та «зрадників», на відміну від 1934–1936 р., коли відбувалася їх чистка від соціально-небезпечних елементів, іноді зазначали термін цього заходу — п'ять років.

В інших випадках, коли дружинам вдавалося уникнути репресій та залишитися на волі, вони обов'язково зазнавали дискримінації. Їх звільняли з роботи, позбавляли житла й прописки, встановлених державою виплат (допомоги, пенсії, стипендії) тощо.

У гонитві за виявленням якомога більшої кількості «зрадників» та «ворогів народу» відзначилися не лише чекісти, а й функціонери різної відомчої підпорядкованості: керівництво заводів, підприємств та установ, де працювали члени родин репресованих, а також директори шкіл та ректори вищих навчальних закладів. Іноді за підказкою чи усним розпорядженням зверхників із наркоматів, іноді за власною ініціативою вони намагалися прибрати з очолюваних колективів тих, хто «кидав тінь на високоморальних будівничих світлого комуністичного майбутнього».

На тлі галасливої пропагандистської кампанії, коли звідусіль линуло: «Син за батька не відповідає», повсюдно у школах продовжувала розгортатися кампанія зречення батьків, яка розпочалася ще в 1934–1935 рр. Така ж картина спостерігалася і в окремих закладах, на виробництві, де дружин примушували зрікатися чоловіків, офіційно з ними розлучатися. Жінки дійсно зрідка вдавалися до таких кроків, аби вберегти дітей від дискримінації або утриматися на робочому місці чи не втратити квартиру. Громадський осуд у ті часи тягнув за собою чимало моральних та матеріальних збитків, активно використовувався засобами масової інформації та пропаганди. Спроби деяких жінок змінити прізвище були марними. Аби контролювати цей процес, НКВС СРСР упродовж

⁶² ГДА СБ України, м. Чернігів, т. 16, арк. 1405.

1938–1940 рр. підготував п'ять спеціальних циркулярних розпоряджень⁶³.

Члени сімей заарештованих, яких за тих чи інших обставин залишили на свободі, жили у нервовому напруженні. Важко зрозуміти почуття цих людей, їх емоційно-психологічний стан. Душевні тортури членів сімей «ворогів» змушували сотні людей діяти у прогнозованому і бажаному для катів напрямі. У той час буйно розквітло доносителство, іменоване «виявом пильності». У намаганні «викрити» колег, начальників, співучнів деякі особи писали в «органи», виявляючи свою «громадянську позицію». Пізніше, коли меч опускався й на їхні голови, вони картали себе за ті аморальні вчинки, та було вже пізно. Дивно, але тоді люди часто прощали одне одному, позаяк розуміли реалії часу.

У загальній атмосфері страху траплялися й такі люди, які намагалися врятувати родичів: вони писали до вищих органів влади, Верховного Суду, прокуратури та навіть НКВС, прагнучи відновити справедливість; піклувалися про дітей своїх друзів і сусідів. Зверталися до можновладців також громадяни, яких ні за що звільнили з роботи.

Хто й коли почув ці зойки відчаю, здебільшого залишається за кадром. Однак 9 січня 1938 р. було ухвалене рішення політбюро з осудом дискримінаційних заходів стосовно родичів репресованих⁶⁴. Наступного дня й РНК СРСР ухвалила таємну постанову № 44-8с⁶⁵, яка засудила випадки безпідставного звільнення з роботи родичів осіб, заарештованих за «контрреволюційні злочини», лише за мотивами родинних зв'язків. Пункт другий цієї постанови приписував прокурору СРСР А. Вишинському дати необхідні вказівки підлеглим виправити подібні порушення.

Слідом за радянським урядом таку ж «позицію» оперативно зайняли й деякі інші інститути Феміди, які за своїм призначенням мали не допустити цього беззаконня. 14 січня 1938 р. з'явилася директива прокурора СРСР про факти неправильного звільнення з роботи родичів репресованих «лише за мотивами сімейних зв'язків». Було заборонено записувати у трудові книжки як причину звільнення формулювання: «За зв'язок із ворогом народу» і т. ін. Нарком юстиції СРСР 16 січня 1938 р. видав відповідний

⁶³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 85, арк. 161–164.

⁶⁴ ДАРФ, ф. 9474, оп. 16, спр. 137, арк. 4–5.

⁶⁵ Там же, ф. 5446, оп. 1 в, спр. 498, арк. 27.

наказ, обов'язковий до виконання всіма профільними республіканськими наркоматами і Верховними судами, а також крайовими та обласними підрозділами цього відомства.

Тим, хто мав стежити за дотриманням законності на місцях, приписувалося

«не допускати звільнення з роботи або порушення питання про відкликання із займаної посади на тій єдиній підставі, що той чи інший працівник є родичем особи, заарештованої за контрреволюційний злочин».

Судам Наркомат юстиції СРСР вказував, що у тих випадках,

«коли обставинами справи буде встановлено, що підставою для звільнення працівника став родинний зв'язок з особою, заарештованою за контрреволюційний злочин, і ніяких інших законних підстав до звільнення цього працівника не було, суд зобов'язаний винести рішення про відновлення звільненого на роботі з усіма наслідками, що з цього випливали».

Водночас, нарком юстиції СРСР, який підписав цей наказ, залишав люфт для служителів Феміди, які мали виносити рішення, дозволивши їм

«об'єктивно встановлювати й інші підстави, які б могли послужити приводом для звільнення»⁶⁶.

До скаржників, які на початку 1938 р. наважилися підняти свій голос проти безпідставного звільнення з роботи, трохи пізніше, у лютому, додалися ще й багатодітні жінки, чоловіків яких репресували. Деякі з них, кого безгрошів'я й безвихідь штовхнули на такий відчайдушний крок, зверталися до нового наркома фінансів СРСР А. Зверева. Його попередник, не маючи на це дозволу РНК СРСР, дав указівку своїм підлеглим у союзних та автономних республіках, крайових і обласних фінансових відділах

«припинити виплати державної допомоги багатодітним матерям, чоловіки яких викриті як вороги народу»⁶⁷.

Проте їх звернення до посадовця були марними, оскільки вони не знали і не могли знати, що новий головний фінансист СРСР наслідував новації й приклад свого попередника та навіть пішов далі — у намаганні легалізувати фінансові утиски багатодітних

жінок підготував відповідний проект постанови РНК СРСР та направив його до управління справами радянського уряду.

Керуючий справами РНК СРСР М. Петруничев у встановленому порядку відіслав проект цієї постанови авторства А. Зверева на погодження до Наркомату юстиції і прокурора СРСР. Останній, виконуючи доручення уряду, підготував листа, оригінал чернетки якого зберігся в Державному архіві Російської Федерації. Він вельми цікавий, оскільки дозволяє зазирнути за лаштунки не лише самої проблеми ставлення до дружин репресованих, а й побачити деякі характерні деталі взаємовідносин найвищих можновладців держави. Отже, у чернетці відповіді А. Вишинського викладалася історія незаконного позбавлення багатодітних дружин репресованих державної допомоги. Далі прокурор СРСР негативно висловився з приводу проекту постанови РНК, підготовленого А. Зверевим, поставивши на цьому крапку. І, нарешті, найбільший інтерес становлять останні три абзаци, закреслені рукою А. Вишинського, і його коментар у нижній частині аркуша:

«Зміст зберегти у запроєктованому вигляді, виключаючи викреслене червоним [олівцем]».

Викреслений текст відображує позицію як А. Вишинського, так і наркома фінансів, та, зрештою, атмосферу, що панувала тоді у вищих владних колах. Подаємо його без купюр:

«Представлений т. Зверевим у даний час проект постанови РНК СРСР, який збігається з поданими раніше вказівками наркомфін СРСР, прокуратура Союзу РСР вважає неправильним. До вирішення питання про виплату допомоги багатодітним матерям, чоловіки яких піддавалися репресіям за к.р. діяльність, на думку прокуратури СРСР, треба підходити диференційовано. У тих випадках, коли у зв'язку зі справою чоловіка або за самостійними підставами мати сама піддавалася тій або іншій репресії, хоча б і не пов'язаній із позбавленням волі (напр., адміністративне виселення), або виселенню за межі даної місцевості виплата допомоги за багатодітність припиняється. В інших випадках допомога багатодітним матерям повинна виплачуватися на загальних підставах, встановлених постановами ЦВК та РНК СРСР від 27 червня 1936 року з наступними до неї доповненнями»⁶⁸.

Зважаючи на зміст викресленого, можна припустити, що А. Вишинський самоусунувся від конфліктної ситуації, вирішив не висловлювати своїх розлогих міркувань як лояльного, так і обме-

⁶⁶ ДАРФ, ф. 9474, оп. 16, спр. 137, арк. 4–5, 21–23.

⁶⁷ Там же, ф. 8131, оп. 37, спр. 165, арк. 336.

⁶⁸ ДАРФ, ф. 8131, оп. 37, спр. 165, арк. 336–336 зв.

жувального характеру, виклавши протокольний, необхідний у таких випадках, лаконічний обсяг відповіді, який цілком узгоджувався з чинним законодавством.

15 квітня 1938 р. нарком внутрішніх справ СРСР наказав припинити арешти дружин, засуджених за першою категорією, а на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР пропонувалося направляти лише справи на тих жінок, які вже були заарештовані⁶⁹, імовірно для того, щоб «на законних підставах», інкримінувавши їм якусь конкретну статтю, наприклад, «антирадянську пропаганду» (коли вони обурювалися несправедливим вироком для чоловіка) чи «недонесення» (коли не повідомили органи держбезпеки про «антирадянські висловлювання» чоловіка), засудити жінку – члена родини репресованого до заслання або ув'язнення у таборах ГУЛАГ.

Точна кількість репресованих ЧСИР досі невідома. Очевидно, кількість жінок, відправлених у табори, можна було б установити за протоколами Особливої наради при НКВС СРСР. Утім, вони в узагальненому вигляді залишаються недоступними. Ті виписки, що зберігаються у слідчих справах ЧСИР, а також аналіз окремих списків, дозволяють робити небезпідставні припущення, що на кожному із засідань Особливої наради при НКВС СРСР ухвалювалися рішення щодо десятків, а іноді й сотень ЧСИР (взяти для прикладу хоча б 27 грудня 1937 р., про що йшлося вище).

Серед матеріалів, які наводять дослідники сталінського терору, є дві різні офіційні довідки. Одна з них — від 5 жовтня 1938 р., в якій керівництво НКВС СРСР повідомляло Й. Сталіну, що на підставі наказу № 00486 «за неповними даними репресовано (ув'язнено у таборах ГУЛАГ. — Т. В.) понад 18 тис. дружин заарештованих зрадників». У пізнішому документі — рапорті начальника 1-го спецвідділу НКВС СРСР Петрова на ім'я Л. Берії, пов'язаному з проблемами конфіскації майна потерпілих родин, наводить ся значно менша цифра — 12,5 тис. дружин. Але незрозуміло, чи стосується вона всіх репресованих жінок, чи лише тих, у кого конфіскували майно⁷⁰.

⁶⁹ Мозохин О.Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953 / Ассоциация «Военная книга», О-во изучения истории отечественных спецслужб. – Москва; Жуковский: Кучково поле, 2006. – С. 178.

⁷⁰ Узницы «АЛЖИРа». – С. 22.

Може виникнути й певне запитання щодо статистики, коли порівняти кількість засуджених «ворогів народу» із числом ЖИР, відправлених до таборів ГУЛАГ (Військовою колегією Верховного суду СРСР та Особливою нарадою при НКВС СРСР за період від 1 жовтня 1936 р. до 1 листопада 1938 р. засуджено 39167 осіб⁷¹). Ураховуючи приписи наказу НКВС СРСР № 00486, кількість дружин, позбавлених волі, мала б наближатися до згаданої цифри. Утім, показники по ЖИР удвічі менші.

На рівні гіпотез можуть бути висловлені декілька припущень, кожне з яких має право на життя, оскільки спирається на певну аргументаційну базу. З одного боку, треба мати на увазі, що Військова колегія та трибунали засуджували не лише «правотроцькістів, шпигунів і диверсантів», а й притягнених за інші «злочини», отже, не всі дружини засуджених цими органами підлягали арешту як «члени сімей зрадників Батьківщини». З іншого — не можна ігнорувати ту обставину, що багато дружин заарештованих чоловіків були засуджені протягом 1937–1938 рр. за іншими статтями. Інакше кажучи, відбувалася перекваліфікація у бік більш серйозних «самостійних» статей — «пропаганда», «підготовка терористичного акту», «шпигунство» — і тоді жінки, заарештовані як «дружини зрадників Батьківщини», уже потрапляли до іншої статистики, яка у звітах подавалася окремим рядком, як «контрреволюційні злочини». Те ж саме стосується й різних «національних» операцій, зокрема і по «польській лінії», з приводу яких регіональні підрозділи УРСР подавали досить значні показники. Нагадаємо, що в УРСР в контексті останньої було покарано 4,5 тис. дружин.

До статистики, яку складало відомство Л. Берії, чомусь не потрапили ті жінки, які були заслані, виселені з великих міст й перебували за місцем проживання під гласним наглядом. А їх було чимало.

«Репресіям як члени сімей зрадників Батьківщини та ворогів народу було піддано 40056 осіб»⁷²,

наполягають дослідники з фонду О. Яковлева. Їм також не можна не вірити. Вони показують, звідки взяли цю цифру (додали

⁷¹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2000. – С. 435.

⁷² Яковлев А.Н. Вожди очень торопились, когда речь шла о расстрелах // Независимая газета. – 2001. – 26 октября.

кількість репресованих дружин до кількості постраждалих дітей). Утім, шляхом простих арифметичних підрахунків отримуємо:

18 тис. дружин + 25 тис. дітей = 43 тис. осіб.

Не прояснюють ситуації й пізніші дані ГУЛАГ. Так, російський дослідник О. Дугін наполягає, що в таборах у 1939 р. утримувалося 13172 ЧСИР⁷³.

Отже, слід констатувати, що встановити точну загальну кількість репресованих у 1937–1938 рр. дружин і дітей «зрадників Батьківщини» досить проблематично. Сучасна історична наука, архівні джерела дають лише дуже приблизну відповідь на це питання.

Не обраховано висланих, засланих, звільнених із роботи, дискримінованих, усіх тих, хто сам поїхав, рятуючись від репресій, — ці категорії не обліковані, як, зрештою, осиротілі й ненароджені після того великого лиха, яке забрало тисячі життів у повному розквіті сил.

Утім, треба пам'ятати, що не завжди абсолютні цифри дають уявлення про реальні масштаби того чи іншого явища. Слід мати на увазі, що в 1937–1938 рр. були репресовані чоловіки та жінки працездатного віку, багато з них мали високу кваліфікацію, досвід роботи в економіці, армії, сфері господарського та політичного управління.

Сповна відчули на собі прес державного репресивного механізму й ті члени сімей «зрадників Батьківщини», котрі не були заарештовані і засуджені. Їх піддавали серйозним політичним, економічним, соціальним і моральним обмеженням та дискримінації. Тавро «ЧСИР» до кінця життя тяжіло над невинними людьми, переходячи у спадок до їхніх дітей. Усіх їх із повним правом можна віднести до репресованих або, як мінімум, — до потерпілих. Якщо взяти до уваги, що за Всесоюзним переписом населення 1939 р. найбільш поширеними були родини, які склалися з 2–3 осіб, то кількість тих, хто реально постраждав від репресій, можна принаймні подвоїти. Не кажучи вже про батьків та інших близьких родичів репресованих, окрім їхніх дружин (чоловіків) та дітей.

Наприкінці літа та восени 1938 р., коли репресії стосовно дружин «ворогів народу» поступово почали згортатися, Особлива

нарада при НКВС СРСР ще встигла відправити до таборів ГУЛАГ чималу кількість жінок, «винних» у шлюбі зі своїми чоловіками.

У результаті систематизації, класифікації й аналізу досить великого корпусу архівно-кримінальних справ та опублікованих матеріалів можна дійти висновку, що більшість членів родин «ворогів» радянської влади виселяли з великих міст, промислових центрів та прикордонної зони, а також дискримінували шляхом звільнення з роботи, виселення з квартир і позбавлення пільг та матеріальної допомоги. Такого роду заходи вживали здебільшого до тих, чиї чоловіки були «вчищені» або заарештовані ще протягом 1934–1936 рр. Значно суворіші заходи покарання — ув'язнення до таборів на термін від 5 до 8 років — застосовували до дружин «зрадників», «шпигунів», «троцькістів», яких уже розстріляли чи ув'язнили до таборів. Часто-густо до таборів відправляли й тих, чиї чоловіки лише перебували під слідством.

Однак, абсолютно чіткої закономірності у ступені суворості покарання жінок не було. Усе залежало від багатьох об'єктивних та суб'єктивних обставин, у тому числі ставлення конкретного слідчого, часу, коли ухвалювався вирок для дружин тощо. На початку та в розпал операції вирокі були зазвичай більш жорсткими, пізніше — м'якшими.

Звертає на себе увагу той факт, що жодна з дружин репресованих військових не була покарана за існуючою саме для них статтею КК УРСР — 54^{1а}. Отже, зрадницьку діяльність нікому з них інкримінувати не могли.

Трагізм тогочасної ситуації полягав у тому, що кримінальним злочином ставали родинні зв'язки, тобто категорія стосунків, без якої людина не може існувати взагалі. До того ж, і наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. та всі наступні дії не викликали у суспільстві особливого резонансу, оскільки загальна атмосфера вже була перенасичена насильством.

Тотальна жорстокість як форма державної політики знайшла яскравий вияв у ставленні до жінок та дітей, жахливій реальності нелюдських випробовувань у таборах ГУЛАГ, у численних сиротинцях. Сама операція проти дружин «зрадників Батьківщини» 1937–1938 рр. стала яскравим концентрованим виявом логіки сталінського терору, найбільш ганебною і жорстокою його складовою.

⁷³ Дугін А.Н. Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты. — М.: Наука, 1999. — С. 23–27. За підрахунками О. Дугіна, динаміка утримуваних у таборах ГУЛАГ ЧСИР виглядала таким чином: 1940 р. — 13044, 1941 р. — 12128, 1942 р. — 12429 і в 1943 р. — 8817 осіб.